

Първото училище в Неделино

Веднага след освобождението на Родопите от турско робство през 1913 година, в по-големите населени места са открити светски училища. Такова се открива и в град Неделино – тогава село Узун дере /Дълго дере/.

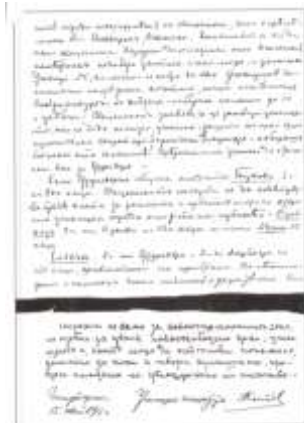
В един документ, съставен от някой си училищен инспектор Костов - "Рапорт за състоянието на учебното дело в Гюмюрджинския, Ахячелебинския и Скеченски духовни региони, предимно в новопокръстените родопски села - през учебната 1912-1913 година" /Централен държавен архив, Фонд 945, опис 1а.е. 53, л.30-61/ четем: "Узундере, 2 ч. от Балали и 4 от Гюнели по течението на р. Узундере с 377 къщи, пръснати по баири и реката, едно от важните Даря-дерски села, крепост на помациите. Селото покръстено на 29.т при немалко усилия. Църквата сравнително добре нагласена. Училищната сграда в църковния двор горе-долу отговаря на сегашните нужди: широк салон с по, светло и прибрано. Направили са няколко чина, за черна дъска служи тенекия! Училището отворено на 24.11 от свещеника П. Костов. На 25. 11 дошъл учителя Гр. Нушев от Воден , с IV кл. образование, но отпосле поради недоразумения със свещеника е бил преместен в село Исьорен, Скеченско. Занятията води пак свещеникът. Наредих да се назначи от скеченския наместник по-добър учител и ако може учителка... Предполагам учител да е заминал вече за Узун дере... Свещеникът нагърби да се съдейства пред кмета за ремонта и пречистването на старата училищна сграда от типа на избите".

Свещеникът П. Костов се оплаква, че щял да затвори училището, защото покрай другото изпълнявал и секретар-бирническа длъжност. Пак в същия рапорт се споменава следното: " На близо на 2ч. е Кепенек (Тикла) с 18 махали, пръснати на грамадно разстояние с около 130-140 къщи и там още няма назначен учител."

Скоро след това ще са назначили учител, защото по-надолу в документа инспекторът настоява пред властите в Гюмюрджина, да изпратят учител или учителка, защото има "ученици - 50, но могат се събра до 200". Този документ е от 15 юни 1913 година и е важно свидетелство за началото на светското образование в региона. В рапорта се посочва, че "учениците са доста напреднали по четмо и

смятане" и то само за няколко месеца обучение. Рапортът свидетелства и за друго, че покръстването е станало на 29 януари 1913 година и се изразява убеждение, че училището *"може да подготви поколение, достойно да носи и твори културата, прогреса и мощта на цялото ни отечество"*.

Рапортът, освен че е свидетелство, че училище в Неделино е открито много по-рано от официално приетата дата, но е свидетелство и за светския характер на това училище – учениците са се учили „на четмо и смятане“. Няма съмнение, че тогавашното население, или поне най – будната част от него, е настоявало пред българските власти за собствено училище.

Факсимилие от рапорта за състоянието на учебното дело от Гюмюрджинския училищен инспектор Костов

За съжаление нищо повече не може да се намери като документ за следващите години. Колко време точно е останал учителят и дали изобщо е изпратен друг, имало ли е други след него, колко време е функционирало училището. От разговорите с възрастните хора също нищо не може да се разбере. Знайно е, че следват драматични години за страната ни, когато масово се закриват училища и учебните занятия са прекратявани задълго, което най-вероятно се е случило и тук в Неделино. Неохотно ще трябва да приемем, че скоро след 1913 година училището ще е затворило врати до 1926 година, защото дошлите тогава учители са имали съзнанието, че са първи. Вероятно

прекъсването на образователното дело е било продължително, за да останат с такова убеждение. Още повече, че учениците от 1913 година вече са пораснали и няма приемственост в поколенията. Датата 25 февруари 1913 година като начало на образователното дело в Неделино има повече символен смисъл, отколкото истинското начало, което поставя основите за развитие на светското училище. Но и дори като романтичен жест на предците, като изразена воля за приобщаване към светските ценности, тя има своето значение към културата на Неделино, в частност и към просветното дело. Свидетелство е за будния дух на неделинци и за волята им да не изостават от съседите и да се равняват по първите.

Но да се върнем към Началото, към самото начало, когато в България, с утвърдени вече традиции в просветното дело, има криза – закриват се училища, учениците масово не посещават учебни занятия, липсват учители, то в Неделино се открива училище. Будният дух на неделинци е осъзнал необходимостта от просвета и първенците не са искали да останат по-назад от своите съседи – златоградчани, които отдавна имат свое училище. Документирано свидетелство на пробуденото съзнание за нужда от просвета, откриваме само десетилетие по-късно – неделинци даряват пари за строителство на читалище ... в Златоград. Този факт е достатъчно красноречив – в годините на най-голяма бедност да дадеш пари за читалище в друго селище, говори за осъзната потребност. В доклад на общо годишно събрание на читалището се съобщава, че Мехмет Бабачев е дарил 600 лева, Хасан Шехов е дарил 500 лева, Шериф Чафадаров и Илия Бошков по 300 лева, по 200 лева са дали семейство Радойчеви, семейство М. и Н. Стойкови, Мехмед М. Исеинов, 100 лева пък дава Коста Костов – всичките от Неделино, някои от тях са учители. */Държавен архив – Смолян, Фонд №371, опис №2, арх. Ед. №4./*

Няма никакво съмнение, че когато през 1938 година и в Неделино се учредява читалище, местното население го посреща с ентузиазъм, а по-късно, когато започва да се строи и сградата на читалището, са участвали с доброволен труд и парични дарения. Това се разбира по спомените на възрастни хора, но за съжаление, документи не са запазени. Макар че не разполагаме с документи за инициативи от жители на Неделино за разкриване на училище, без колебание може да се каже, че това е станало по искане именно на неделинци. Те са имали възможност да пътуват, да общуват с хора от други селища и са осъзнали нуждата от светско образование – да се научат децата им да четат и пишат, защото като търговци са изпитали на собствените си плещи тежестите на неграмотността. Вероятно водени от същите подбуди, все по същото време, се открива и църква. Преминаването към Българската Екзархия, учредена през 1870 година със султански ферман, пробужда желание у първенците за приобщаване в лоното на църквата. Хората тук винаги са показвали и показват адекватна реакция към новото, към промените.

Незаинтересоваността на българската държава и „заиграването“ на политиците със съдбата на помахамеданчените българи в новоосвободените части на България ще донесат такива бедни на населението, че ще са нужни десетилетия за да се заличат тези последствия.

В страната е сформирана Духовна мисия след 1912 година, в чийто състав се включват учители, свещеници от вътрешността на страната и идват в Родопите. През

месец септември 1912 г. мисията, водена от Драговитийския епископ Йосиф пристига в седалището си Гюмюрджина. В нейния състав влиза и йеродякон Максим, покръстителят на Неделино. Те започват да превръщат джамиите в импровизирани църкви, както преди 4-5 поколения турците превръщат църквите в джамии. Хората получавали български имена и хвърляли фесовете и бинишите. По сведения на изследвачи на тази кампания около 200 000 са били покръстени в Родопите, Западна Тракия и Източна Македония. Има свидетелства и за деянията на представители на Духовната мисия и в Неделино. Споменатият вече Йеродякон Максим пише на Пловдивския митрополит /също Максим/ следното: *„Ваше Високопреосвещенство, ... с Вашите свети молитви, под мое ръководство, се покръсти най-упоритото фанатично село Узун дере. Досега сме покръстили в селото 1539 души. Останало е за покръстване едно незначително число от това село, което с течение на времето ще изчезне безследно. В една от джамииите ... пристигна тук и постоянен свещеник, който да ги просвети. И след дни ще напусна Узун дере.“* Стою Шишков сочи, че в Родопите са живеели 109 990 мохамедани. Както всяка кампания и тази е съпроводена с еуфория, подсилена този път и от временните български военни успехи. Шишков се обръща към пловдивския митрополит да съдейства за прекратяване на безчинствата и противодействие на произволите. Тогава идва времето на комитите, които доогравали и малкото останали провизии на местното население.

В Неделино покръстването е станало с участието на четата на Таню Николов, както сочи Атанас Примовски. Той описва една никак нелицеприятна картина на покръстването: *„На грохнали старци и съсухрени бабички им цапали челата с миро, карали ги насила да целуват кръста и икони и да запомнят новите си християнски имена. Още не се бил стопил снегът по върховете, а „родопските патриоти“ /четата на Таню – бел. моя/ принуждавали измъчените българо-мохамедани да влизат в ледените води на реката.“* Нещо повече, Светият синод предложил да бъде възнаграден войводата Таню и 22-мата му четници *„за заслугата им по делото за посвещението помаците в областта на Гюмюрджинската духовна мисия“*. В Протокол на Светия синод от 22 октомври, за въдворяването на ред и признание за работата по този възродителен процес, или поради недостатъчна осведоменост, или поради това, че си и затварял очите за безчинствата *„Светият синод намери за твърде справедливо и реши да се ходатайства пред Министерството на външните работи и вероизповеданията, да се даде на Таню Николов и другарите му от страна на държавата едно възнаграждение от около 20 000 лева за безкористните им и полезна за държавата, народа и църквата трудове.“* / ЦДА, Фонд 791, оп. 1, а.е. 24. л.1 Протокол на заседание на Светия синод/. Техните *„трудовете“* не са нито безкористни, нито пък са в полза на държавата и църквата, защото Таню е спечелил достатъчно от набезите му в Родопите.

Пак по данни от същия свещеник тези, които са се противили, са изпращани в пленнически лагери в Станимака, Плевен и Пловдив. Покръстените близки на тези

пленници, които са били 45, им съобщават, че вече са се покръстили и молят и тях да сторят същото и да се завърнат по домовете си. Така е станало покръстването, но само на следващата година – 1913, Гърция и Турция окупират Източна Македония и Източна Тракия и се учредява така наречената Гюмюрджинска република. За съжаление постигнатото, макар и по безпardonен начин, скоро е било загубено, защото започва обратният процес. Гюмюрджинският архиерейски наместник съобщава, че новопокръстените са започнали масово да се отказват от новата си вяра, превърнали са черквите в джамии, черковната утвар и книги били изгаряни. Това е ставало с благоволенieto на държавата. Правителството на Радославов и цар Фердинанд търсят път за сближаване с Турция. Огромна е била изненадата на протоерей Ной Ангелов, който е назначен за архиерейски наместник от Светия синод в Златоград, когато вижда, че стореното преди това е било напразно и той го нарича „голям исторически и национален позор“. Същият свещеник заявява пред Синода, че вместо учители и свещеници, „ние ги предадохме на ходжи и мюфтии с помощта на властта и комитския терор, нашите братя сега се потурчват. **И малко ли са случаи на застреляни, бити, обесени и заклани като например в село Узундере /потъмняването е мое/, Ак бунар, ами малко ли са се крили в гори и планини, гдето се хранили с трева по 30-40 деня до завръщането на нашите власти.**“*Държавен архив Смолян, Памятни бележки от Родопите и Солун от 1913 и 1914 година от протоерий Ной Ангелов, Фонд 453, оп.1, а.е. 1, л 1-50/*

През 1927 година, когато Пашмаклийският окръжен съвет разглежда положението на мохамеданите в региона заключава, че е „окаяно и безнадеждно“. На населението не му остава нищо друго „освен да загине и се погребва при гробовете на своите деди“.

В такава обстановка образователното дело в Неделино е немислимо. Трябва да минат десетилетия, за да се възроди отново просветителският дух.

Възстановяване на просветното дело в Неделино

До 2003 година за рождена дата на светското училище се е считала 1926 година. Това е било записано в летописните книги, такава е информацията, която се намира в Държавен архив – Смолян. През годините са отбелязвани и годишници, като най-голямото тържество се е чествало през 1976 година – 50-годишен юбилей. Тогавашният директор на НОУ „Васил Левски“ Розен Каменов /Карафезиев/ е натоварен да подготви честването на юбилея. Той събира материали, издирва адресите на учителите, работили през годините в Неделино, и изготвя доклада за тържеството. За съжаление нищо от тази нелека и голяма по обем работа по подготовката на юбилея не е запазено в архивите на училището. Самият Карафезиев не е запазил дори и в личния си архив нищо. Информацията не само в училищата, но и в архивите и публикациите за образователното дело в Неделино е много оскъдна. Тя не дава възможност да се проследи в детайли хронологията на събитията. За щастие открих част от изнесения доклад от Карафезиев на тържеството за юбилея и трябва да му се доверим. Той е в

чернови вид, с множество корекции и липсващи страници. Намира са в Смолянския архив. Според доклада първото, но след 1913г./ бележката е моя/ открито училище в Неделино е станало през учебната 1925/26 година. Учителят се е казвал Гаврил Добрински и е събрал 95 деца /ДА Смолян, Фонд 1163, Опис 2, а.е. 59/. Поради липса на помещение и учители обучението се е водело през ден. В друг документ в Държавния архив, подписан от тогавашния директор Румен Чафадаров /1980 г./ сочи, „че учителите до тогава са били религиозни лица“. Според него първите светски учители са дошли през 1929 година и това са семейството Николай и Пенка Радойчеви от с. Крамолин, Севлиево. /Фонд 1056, инв. Опис 2, арх. Ед 7./ Не са открити данни, че учителите до тази дата са били религиозни лица, още повече според имената им няма как да не са оставили по-дълбока следа в съзнанието на местното население, защото ако са били религиозни лица, те едва ли са учили децата на Коран, а за по-сериозно влияние на християнството също няма данни. Твърде е възможно да се визира обучението в мечитите по Коран. Преди тази дата не може да става дума за учители, а за ходжи, които са учили децата на Коран, а самите те не са разбирали какво преподават. Според тогавашните им представи не е нужно да се разбира съдържанието на Корана, а само да се чете. Могли са само да четат ходжите, но не и да го превеждат. Това състояние е запазено и до наши дни.

Според доклада на Карафезиев през 1926 година идва втори учител – Стоян Парашкевов и цитира заведената от него летописна книга, от която днес няма никаква следа. Трябва да се вярва на изнесеното в доклада, тъй като докладчикът цитира. Той е имал пред себе си въпросната летописна книга. Ето какво се цитира: *„Училището, което намерих тук в с. Узундере, е останало още от турско време, не се знае точно от кога. Децата българчета, на които дедите българи са били потурчени преди 200-250 години са учени на неразбираем от никого турски език. Макар че влиянието на България тук датира от 1912 година, то фанатичните ходжи са учили и днес учат децата на коран. Най-сетне министерството на народното просвещение изпрати и в потурчените български села учители, които отново да събудят някогашния български дух в младите и крехки души, които до сега сковавали от преподаватели ходжи, сами незнаещи това, което учат и заблуждават мозъка на тия, на които той е още / Табула раза/ бяла неписана хартия и учителят трябва по един неусетен начин да напише миналото на детето. И тук миналата година е бил назначен български учител Гаврил Добрински, който тури основата на българското училище с 95*

души в джамийските медресета, стави малки нехигиенични, напълно негодни за тази цел.“ Написаното от Парашкевов, дошъл тук на 20 ноември 1926 година, е най-точното свидетелство за характера на образованието и осъзнатата мисия на учителя – „да събудят някогашния български дух“. Вероятно в същата летописна книга Парашкевов е описал трудностите, пред които е бил изправен, защото в доклада се съобщава, че царяло пълно безредие. Липсвали списъци на подлежащите, „помещения готови нямало, училищно/то/ настоятелство започнало да записва децата, но дошли малко, а другите родители не искали и да знаят, че е разгласено“. Съдействие не получили нито от кмета, нито от секретар-бирника, за това е бил принуден да напусне, но бил много беден и нямал материални средства и едва на 15 октомври, с личното съдействие на помощник-окръжния училищен инспектор, започнал втора учебна година на новооткритото българско училище“. Бедността на учителя, той е нямал средства да се прибере, е причина да не се затвори училището наново. Какво би станало, ако си беше заминал, днес е трудно да се каже. Вероятно, както се е случвало и в другите села /Джамийска/, училището е щяло да бъде затворено поради липса на учител. Явно нещо сериозно се е случило, че децата са привлечени в училище и се е наложило да се учат на две смени. Вероятно училищният инспектор е задействал тогавашната държавна машина и се наложило на 10 декември да бъде назначен още един учител – Пантю Велков. Но условията, при които живеят и работят, са изключително тежки. От една страна, обучението се водело в слети класове и можем да си представим как се е провеждал учебен процес от един учител с 40-50 ученици на различна възраст в една тясна класна стая. Като прибавим и липсата на учебници и учебни помагала, картината става отчайваща. Битовите условия също са смайващо тежки. При тези обстоятелства учителите не се задържали, нередко учебният процес е бил прекъсван и текучеството си е казвало своята дума. От друга страна, родителите били дотолкова предубедени, че смятали ученето за загубено време. Те настоявали децата да могат да работят на нивата и да пасат овцете, затова и оказвали съпротива на учителите – не ги пускат редовно на училище, особено по време на активните земеделски работи. От трета страна – ходжите. Те смятали даскалите за свои врагове, защото освен, че ползвали техните медресета, виждали в тях и опасни съперници в духовната сфера. Не са били редки случаите на заплахи над учителите и по искане на околийската управа учителите са били въоръжени /виж по-долу свидетелствата на Радойчеви/.

През следващата година 1927/8 в училището е бил назначен Георги Александров Вулев от Еникьой, Ксантийско и Екатерина Вулева от Солун. Вулев е отбелязал в летописната книга: *“Сега е трета по ред година на училището. Срещаме големи мъчнотии от страна на ходжите, на които е разрешено да преподават по 10 /десет/ часа седмично и по този начин децата се претрупват със 6-7 часа на ден. Всичко това се отразява пагубно върху крехките мозъци, като чрез ходжите се погубва всяка самодейност и разсъдителност на детето. От*

страна на българските чиновници специално секретар-бирниците се правят всякакви спънки, защото „бухала се страхува от светлината“. Сравнението е сполучливо, защото има достатъчно свидетелства за пагубната роля на нискограмотни управници и ислямски духовници върху живота на хората от този край. Видно от свидетелствата, управниците на селото не са местни хора и вероятно на задълженията си са гледали „през пръсти“.

През учебната 1929/30 година учителите били пак трима. Били назначени семейство Георги и Надежда Везеви от град Банско и Донка Вълчева от Ловеч. Разбираемо е тяхното скорошно напускане, защото условията на живот и работа са били непоносими, както ще разберем от свидетелствата на назначените на 26 септември Пенка и Николай Радойчеви от село Крамолин, Севлиево. Ето одисеята им, споделена лично от самите тях, 47 години по-късно:

Спомени из учителския живот на сем. Радойчеви в с. Узундере, окр. Пашмаклийски

Когато прочетохме в учит. Дело от 16.III.т. г. обявата на училището в гр. Неделино за 50-годишния юбилей, се зарадвахме и развълнувахме много. В същия час се обадохме на директора на училището, че сме живи и ако имаме физическа възможност ще присъствуваме.

Заживяхме с мисълта за гр. Неделино и спомените ни от преди 50 години. Знаехме, че промени има големи във всяко отношение, но когато пристигнахме на 23 май на обяд, бяхме изумени.

Първи ни посрещнаха учителите пред новото училище и казаха да отидем в центъра, където ще ни посрещнат и настанят други учители. Пътувахме с леката кола и гледахме, по какво да познаем центъра. Всички къщи и други постройки нови. Чак когато видяхме върха на високото минаре да се гуши из между другите високи нови постройки разбрахме, че това е някогашния център на селото, а сега на – града.

До вечерта ходихме, разглеждахме, и се мъчихме да си припомним къде беше старото и къде беше новото ни училище и жилище, защото живеехме в училище. Присъствувахме и на

тържествената зоря – проверка. Гостувахме и у наш бивш ученик. Прибрахме се в училищния пансион много изморени.

Решихме да напишем и прочетем пред ученици и учители спомени сеитбата на просвета от преди 50 години.

На 24 май сутринта ставаме и се готвим да пишем, но едва намерихме какъв да е лист, та и програмата за тържествата използвахме.

Ние двамата – съпрузи сме родени в село Крамолин, окр. Габровски. Завършихме средно педагогическо училище в гр. Севлиево, отстоящо на 26 км. По шосе, а на 17 км. Пешеходна пътека, през стръмна височина. Ходехме си всяка събота, за да си вземем храна за през седмицата, носейки я на гръб. Бяхме много ученици от селото и всички пешком, четяхме и разказвахме уроците си един на друг за следващия ден.

Завършихме благополучно училище, но не можехме да намерим вакантни учителски места за назначение.

Стояхме 3 –4 години без работа. Младешите се деляха на две групи: благонадежни и неблагонадежни. Ние попаднахме във втората група и за нас работа нямаше. Решихме да свържем живота си потеглихме заедно семейната колесница, да леко по границата. Документите си бяхме пращали на много места преди и се връщаха без резултат.

Решихме да ги носим на ръка. Научихме, че в гр. Пашмакли има добър окр. Уч. Инспектор Николай Вранчев. Съпруга ми Радойчев отива при него. Заварва и 3-ма младежи за учителски места от Южна България.

Учил. Инспектор им казал: много е рано. Но ще ви назнача, но знайте и това, че който стои под крушата, той яде круши, а за другите, ако останат. Спогледали се кандидатите за учители и решили да чакат. Близо 20 дни ходели да носят талоните на някакви инженери по планината, за да не гладуват. Вземат на ръка заповедите за назначение и се

пръската четворицата из целите Родопи, но връзката си поддържат и до сега. На ръка вземат назначенията си, защото изпратени по пощата, може и да не се получат от кандидатите.

От наш братовчед Иван П. Антонов, който беше учител една година в с. Долен, разучихме условията за живот в с. Узундере. Задигнахме с много багаж и с влак стигнахме да гара Раковски. Влак имаше до Хасково, но гарата далеко от града. Там намерихме камион, но натоварен с брашно до Даръдере, собствен на Петко Перчемлиев от с. Шипка. Когато тръгнахме и колко сме пътували, не помним, но пристигнахме в полунощ в Даръдере, мрак непрогледен. На следващия ден, преупаковахме багажа наново, натоварихме на случайно дошли от Узундере мулета, а ние пеш пристигнахме тук.

Явихме се в общината. Заварихме кмет Мехмед Садъков, секретар Костадин Томов от Даръдере и един деловодител Илия Божков от с. Павелско и двама прислужници: Имамчето и Осман Азиров. Разочаровахме се още първия ден, като разбрахме, че квартира няма никъде из село, а в джамийските одаи не позволяват поради никакви си верски съображения. Преспяхме в общината няколко нощи с опакован багаж. През деня ровим семейните регистри, за да съставим списък на подлежащите на задължително учение деца. Денем правим списък, а вечер – сметка. С колко пари сме тръгнали и колко са останали. Като видяхме, че пари за обратен път нямаме, решихме да служим поне докато получим заплата за пътните разноски.

Списък на учениците е готов – близо 400 деца от долна и горна махала на селото. С помощта на Илия Божков, който познава добре родителите на децата ги уточнихме, като бяха зачертани ония имена на деца, които живееха на далечни колиби.

В долната махала остана списък на 67 ученика, от които малък брой I отделение, още по-малък II отделение и III отделение. Не помним дали имаше IV отделение с учител Пенка Радойчева, а в горната същите отделения с 46 ученика с учител Никола Д. Радойчев.

След дълги улмувания селяните се съгласиха да ни дадат и една джамийска одая за живеене, а в скоро време още една. Дадоха една – за класна стая. Подредихме четириместните чинове в различна посока, за да се съберат всички деца. Доиде ред да събираме учениците. Питаме кмета как ще ги събираме? А той – ще ги рукаме и казва: Имамче, довечера рукамте да провадат децата на училище. Рука Имамчето вечерта, рука втората, третата, четвъртата вечер, но никой не идва.

Тръгваме по кафенетата да търсим, баците, а те? Един казва: немам деца и излиза. Друг – няма кой да пасе козите, трети – аз го карам, то не ке и др.т. Тръгваме из селото да видим самите деца. На големи групи играят по улицата, а като ни видят бягат и пискат като попарени. Майки се обаждат от близките къщи. Да не втасам, дено ми плашим детковоте.

След няколко дни почнаха да се явяват по няколко, а на следващите повече деца да прекрачват прага. На мегтепа. Най-първо момчетата и то по малките, а след това и момичетата. Това бяха деца на бедните родители, защото им казвахме, че ще ги глобяваме, по състоятелните не се плашат от глоба.

По бюджета на общината за просветни нужди имаше предвидено много малко кредит, предаван на училищното настоятелство. То беше само за канцеларски разходи.

С много големи усилия обещавахме родителите да отделят и без това беден бюджет за пособия на децата. Позволявахме да пишат на плочи отначало, само и само да идват да пишат. Буквар имаше по един на няколко деца. Целта ни беше само да

идват и привикват. Имахме голяма неприятност с кюляфите на момчетата. Много не идваха по няколко дни, че била изтивала главата без кюляф. За забрадките на момчетата отначало не правехме и въпрос – само и само да идват, понеже и без това бяха малък брой. Останалите плащаха глоба всеки месец.

По въпроса за личната хигиена на учениците ни е неудобно, нито да пишем, нито да говорим даже.

Хигиената в училище. Класните стаи бяха тесни и низки, малки прозорци имаше от трите страни, но малко от тях се отваряха до половина.

Прислужник нямаше. Децата сами метяха и палеха печките по дежурство. За зимата никой нямаше никаква грижа. Всяко дете сутрин по дърво под мишница носеше за запаляне на печката. Много от децата идваха съвсем боси, а други – със скъсани цървули.

Тъй улисани в любимата си професия не разбрахме кога мина една учебна година. Останахме и втора. Назначена беше една учителка от Торос /сега Лазар Станевот/ Ловешко. Казва се Гена Михайлова и Никола Йор. Стаков от с. Агато̀во, Габровски окръг. На третата – напусна Михайлова и на мястото и бе назначена Марийка Николова Стойкова.

Съвета построи по стопански начин, всичко носено на гръб, две класни стаи в долната махала и две – по малки за живеене на двете семейства. Ние пък си построихме малка кухня, която в последствие ползувахме за трапезария на учениците. В нея готвяха учениците подпомагани от учителките, колкото да се положат основите.

Учениците с течение на годините привикнаха да посещават редовно училище и да се учат по съзнателно. Училището се разрасна. Имаше вече и прогимназия, а условия за живот бяха

все същите. – Сиромашията голяма, а невежеството още по голямо.

Религиозния фанатизъм беше сковал жените до неузнаваемост. Абсолютно по никакъв повод, жена не приближаваше до училището. Викахме няколко пъти майките на учениците на родителска среща. Не се яви нито една. Купихме грамофон. За учениците беше много голям интерес. Искахме да привлечем с него жените. С обща покана пак не дойдоха. Поканихме индивидуално на видните с обещание, че в тоя ден мъжете – учители не са в село. Зададоха се по обед и то най-официално облечени и с по една тава оризова баница. Въведохме ги в една от класните стаи. С интерес разгледаха чиновите и черната дъска, но не съблякоха бинишите си. Пуснахме и грамофона. Гледаха го с интерес, но когато се обади всички се разтрепераха. По същия начин въведохме в селото и радио, но с батерия и акумулатор. Мъжете пък скитаха из цялата страна по търговия с бърда и не се интересуваха от такива неща, а жените и децата обработваха нивите си. Сеяха по малко царевича и картофи, а повече тютюн, който продаваха на безценница. Храната на всички беше много бедна. Хляб само царевичен, или качамак, на белия хляб казват симиц.

Не помним точно в коя година беше, но направихме анкета за храненето на децата. Избрахме най-богати, средни и много бедни деца. Всяка сутрин записвахме какво са яли вчера на обяд снощи и какво са закусили сутринта. Тая анкета продължи месеци. Резултатът беше плачевен. Изпратихме го в окр. Учил. Инспекция в гр. Смолян. Еднообразна и съвсем бедна храна на трите степени. Това стана причина да ни се отпуснат, макар и малък кредит за готвач и храна за крайно бедни ученици. Селото беше откъснато от света. Три пъти през седмицата пощальонът Доньо с кучето магаре донасяше бързи писма и нови вестници от Даръдере.

За културни развлечения не можеше и дума да става, ни за нас, нито за местното население.

С учителите все едноличен персонал от всички околни махали, се събирахме много често. Обменяхме опит в работата си и разучавахме на кого какво са писали от вътрешността на страната.

Много тревожни дни преживяхме, когато се беше много засилила турската пропаганда и почна изселването на много семейства от селото. Често осълвахме в празни, разтворени врати на къщи и с запалена газова лампа. Тогавашната власт ни въоражи с пушки, патрони, които трябваше да укриваме старателно /курсивът е мой/.

Назначени бяха и други начални и прогимназиални учители. Не достигаха класни стаи. Нямахме и квартири. Появиха се раздори между учителите. Тогавашния пограничен учил.

Инспектор Иван Попов, като научава, неколегиален живот, без анкета разкара почти всички учители от махалите. След направената проверка от МНП учил. Инспектор Иван Попов беше уволнен, а ние се преместихме на вакантни учителски места в с. Жълтуша, окр. Кърджалийски, където имаше по-добри условия за работа и живеене и пътни съобщения.

В заключени^е изказваме и нашето голямо възхищение от постиженията на народната ни власт, по отношение залесяването и озеленяването на източните Родопи. – Всички ридове бяха голи, прорязани със стръмни урви и порошца. Сега още от гр. Кърджали до гр. Неделино и другаде, пътят минава все през млади гори. Горите са дали голяма отражение върху реките.

През гр. Неделино минава река с широко и дълбоко корито. Кога завалеше южен дъжд, реката прииждаше страхотно. Водите и влачеци камани и изкоронени букови и др. дървета, понякога едва се побираше под сводовете на високите стари мостове, по

надолу заливаха и извличаха всички посеви на това бедно население.

Същото забелязахме за реката минаваща през Падина за Бял извор, която газяхме понякога и зимно време, отивайки на пазар в Бял извор.

След като учителствувахме 12 години в Родопския край /Неделино и Жълтуша/ се преместихме без прекъсване да учителствуваме във вътрешността на страната.

С. Крамолин, 20.VI.1976 гд.

Окр. Габровски

Написали спомените

Сем. Радойчеви

Писмото е автентично, писано вероятно от Пенка Радойчева, и не съм правил никакви промени. От тях научаваме за трудните битови условия на учителите, за усилията им да привлекат ученици в училището, за отпора на родителите, за повсеместната и убийствена бедност, както и за културната изостаналост на населението.

Най-важната причина за това състояние е, че държавната политика за този край е сбъркана. След освобождението на Родопите действително се предприемат стъпки за бързото приобщаване към българската културна общност – покръстване на населението, откриване на училища, но вместо да продължи работата в тази посока, населението е било изоставено на произвола на съдбата. В това време турски емисари шетат из околността и налагат своето. Във всяка махала идват ходжи, които необезпокоявани от никого, отчуждават чрез примитивни средства хората от родовия им корен и превръщат Неделино в „крепост на помаците“, както свидетелства училищният инспектор Костов, а по-късно и покръстителят на Неделино - йеродякон Максим. До такава степен фанатизмът се настанява в съзнанието на ходжите, че учителите е трябвало да бъдат въоръжавани с пушки. Емисарите разбирали, че губят позиции и са били безкомпромисни в налагането на исляма. Но трябва да се отбележи, че този процес е провеждан тъкмо от ходжите, а населението безропотно е приемало техния произвол. Едва по-късно, когато осъзнават истинската потребност от светско образование, обикновените хора ще се приобщат към него.

Каквото и да е било състоянието – културна среда, липса на материална база, текучество на учители, през 30-те години на ХХ век се полагат истинските основи на съвременното училище и връщането назад не е било възможно. Трябва да се отдаде заслуженото на тези първи учители просветители, които с цената на собствени лишения са оставали тук, в този изостанал край и са сеели семената на знанието.

Но ние ще се върнем назад във времето, за да проследим чрез един бегъл преглед на етнотрансформационните процеси в нашия край, които са предопределили развитието му.

Превратната съдба на българския етнос в този край, историята е поставила на кръстопътя между християнството и исляма и е белязала съдбата му и от двете религии, но народът е запазил вечно живия и неподвластен на спекулации български дух. Никога населението не се е определяло по друг начин, освен като българско. Данните и от последните преброявания сочат това. Дори в школските учебници по география и икономика може да се види, че община Неделино е на второ място в страната, след община Чавдар, Софийско, по брой самоопределили се като българи. Всякакви други спекулации нямат никакви основания.

Когато княз Борис (преди да се покръсти е хан Михаил) решава да въведе християнството по българските земи, не му е било лесно да се пребори със съществуващите религиозни вярвания и прибъгва до насилие. От общо 100 боилски рода, като не пожалил никого, нито старци, нито жени, нито децата им, той избива 52, т. е. повече от половината, защото не се отказват от старата религия. Първородният му син княз Владимир също се противи, застава на страната на бунтуващите се и заплаща с очите си – Борис го ослепява през 893 година. Много хора, които били противници на новата религия, вероятно са се пръснали по различни места за да се укрият високо в планините, или пък я приемат, но единствено за да спасят себе си. Това се случва през далечната 865 година. Следователно за много хора християнството остава чуждо на вековната им култура, завещана им от деди и прадеди. Попадайки в обкръжението на местното славянско население, приело вече християнството, с течение на годините вероятно е било асимилирано и е приело религията им. После по време на Римското нашествие всички стават един народ – рум-миллет. След това идва втората могъща империя – османската. От историята е известно, че масовото помохамеданчване в Родопите е станало през XVII- XVIII век, а не веднага след падането на България под османско владичество. Тъй като планинският терен не е бил благоприятен за заселниците от Анадола, те предприемат помохамеданчване по тези места много по-късно, подбудени от стратегически съображения, за да си осигурят добри позиции в проходите, а и вероятно предусещайки своя край. Поради запазената етническа цялост на населението и съхранения през годините свободолюбив дух, помохамеданчването е съпроводено със съпротива. В книгата си "Българите мохамедани" Стоян Райчевски пише: "Трябва да се отбележи, че в Турската империя не са били редки случаите, когато християни приемали "доброволно" исляма, главно поради икономическите облекчения и помощта на държавата, която се оказвала на помохамеданчените, но това са явления, които са наблюдавани по цялата османска територия и никога не са били масови за дадени селища и райони. В началото на XVI век станало първото масово помохамеданчване в Родопите и някои части на Македония, където за целта била изпратена 33-хилядна редовна войска, придружена от фанатизирани ходжи. Стотици села били изгорени, хиляди българи били изклани, защото не желали да приемат исляма".

Макар и приели новата вяра, която за мнозина също е чужда, населението запазва множество стари християнски вярвания, както и старите си дохристиянски вярвания. Без да се обосновавам ще кажа, че населението по тези места никога не е било особено предано нито на християнството, нито на исляма. Някак си този народ през годините е помирявал в себе си езичеството с Тангра, Христос и Мохамед.

Трудната му историческа съдба го е научила как да помирява в себе си противоположности, в името на оцеляването и запазването на рода, без оглед на това кому ще се молят, защото суровият живот в планината го е научил да разчита преди всичко на себе си.

В цитираната книга Райчевски изрежда видни изследвачи, журналисти и общественици от 50-те до 90-те години на XIX век, които свидетелстват за християнския произход на това население и цитира чешкия славист Шафарик, французина Еужен Пужан, Стефан Веркович, Михаил Хитров, А. Мошин, Липранди, Алберт Дюмон, Бианкони, Константин Иречек, Убичини и др. По силата на Топханенския акт от 1885 година Македония и Одринска Тракия са върнати на Османската империя.

След освобождението на Родопите през 1913 година новата българска държава възстановява българските имена и по този начин премахва една историческа несправедливост.

Ето как Карнегиевата комисия, създадена да разследва причините за Балканските войни, описва тези събития: "Българският Свети Синод реши да ги покръсти (българомохамеданите) масово, като за успеха на делото разчиташе на помощта на гражданските и военни власти, без да смятаме тая на въстаническите чети". Покръстването в Неделино е станало на 29 януари 1913 година.

„Изобщо не стана нужда да се прибегва до насилие: заплашванията и вероятността за тяхното изпълнение в случай на непокорност бяха достатъчни, за да накарат цели села да възприемаг обряда на кръщението. В повечето околии помаците се съобразяваха с външните обреди на българската църква и слушаха с покорен вид свещениците и калугерите... Това умопомрачение, явно противоречащо на обикновената българска толерантност спрямо мюсюлманите, живеещи във вътрешността на България, трябва да се причисли към най-неоправданите насилия.“ Когато се прави преценка на описаните събития, не може да не се констатира, че един от факторите за неуспеха на тази кампания е бруталното отношение на българските власти към българомохамеданите. А всъщност 33 години преди това, още през 1879 г. А. Цанов бе писал, че "между нас има и Мухамеданци Българи и те са Помаците. Една свята наша длъжностъ е да се сгараемъ да направимъ и техъ да разбератъ, че са Българи и да усячатъ, че България е техно отечество, което те са длъжни да защитаватъ задружно съ другите си братя. Благоразумно, приятелско и справедливо обхождане къмъ техъ е самото средство чрезъ което това желаемо нещо може да ся постигне". Покръстването в Неделино е станало на 29 януари 1913 година, но дълго време след това населението в Родопите остава извън вниманието на българската държава.

Няколко десетилетия по-късно турски емисари плъзват по селата и нанасят огромни поражения върху съзнанието на хората. До тридесетте години на двайсети век турски елементи в женското облекло никога не е имало, носели са домашно тъкани дрехи, изцяло в духа на българската традиция. Във всяко село пристигат ходжи от турски села и това, което робството не е могло да направи, го правят те. Непоследователната политика на българската държава и асимилаторските домогвания на Турция през двайсети век са причина голяма част от възрастното население да не намери опора в изконните си родови корени и да остане в плена на вековната заблуда.

Построяват се във всяко село мечити и трайно отсядат ходжи от турски села, които налагат не класическия ислям, свързан с източната култура, а неговия анадолски вариант. От тогава малограмотното население от този край (до шейсетте години на двайсети век в региона е нямало нито един човек със средно образование, а единици са били с основно) е започнало да свързва исляма с турско.

Подобни насилствени масови помохамеданчвания, отбелязват историците, никога не били извършвани в равнините, защото населението там трябвало да остане християнско и съобразно това да обработва плодородните земи. Тези българи, които били насилствено ислямизирани, били наречени помаци (вероятно от родопското и македонско диалектно звучене на глагола мъча – мача, помъча – помача). Не би могло с абсолютна точност да се посочи кога точно Родоп планина е била завоювана. Историческите извори сочат, че е оказана яростна съпротива на предводителите на турските орди – Енихан баба, Саид баба и Саръ баба. Край село Чорбаджийско пада убит Саид баба. Тежко сражение е имало и край днешното село Добромирци. По долината на р. Арда с огън и меч настъпва Енихан баба, който намира смъртта си край Каракулас, а тежка битка се е състояла и край днешното село Бял извор.

След завладяването на Родопите започва и помохамеданчването на населението. Частично то е започнало още със завладяването на планината, но масовите помохамеданчвания са станали на три вълни – 1666 – 670; 1670 – 1700 и от началото на осемнайсети век до към средата му. Най-вероятно помохамеданчването на нашия край е приключило към средата на осемнайсети век.

Причините за помохамеданчването историците търсят в няколко посоки. В политически план е било наложително малочисленото турско население да не бъде претопено от местното. В стратегически план Родопската област е много важна за турците. Тя е естествена крепост за Солун, Одрин и Цариград, а и много важни стратегически пътни артерии прекосяват планината. Не на последно място е било наложително да се осигури тилът на турските войски и чрез привличането на храбрите родопци, да се засили мощта им.

Големият български учен академик Михаил Арнаудов излага своята версия за станалото тогава в една студия, публикувана наскоро: „Заселването на турци и пришелци и потурчването е ставало най-често с оглед към стратегическото значение на местностите: това ни показват и сега по-големите купчини турци или помохамеданчени славяни край важните съобщителни линии, проходи и отбранителни точки в равнините или планините. Несъмнено е например, че днешното плътно турско население в Делиорман (северна България) или в южна Тракия, в жилите на което тече обилна българска кръв, е доведено тук, за да брани страната от чужди нахлувания или от въстания на непокорните; и че областта Герлово (южно от Шумен, някогашно Горилово) е населена с ислямизирани – едва през XVIII век – българи, както това е явно от българските елементи в говора им и от запазените български семейни имена. За ширенето на исляма е допринасяло много и преселването на войнствените турски пастири, познати под името „юруци“ (т.е. скитници) и „коняри“ (от гр. Коня-Иконио). Дошли в началото на XVI век, те засядат или скитат със стадата си по Родопите, в Гювюлджикско и други краища, и притесняват съседите си християни, отнемайки

плодородните им земи или ограбвайки имота си. За да се отърват, християните е трябвало да се поставят под закрилата на властта, като приемат исляма. Така се обяснява широтата на землищата, в които откриваме помохамеданчени българи, особено поясът от Пловдив до източна Македония, с покрайнините Рупчос, Аха-Челеби, Доспат, Чепино, Разлог, Неврокоп и т.н. Важно е в случая това, което знаем за изтурчването на албанците-християни. Това изтурчване се е дължало не само на мюсюлманската духовна пропаганда, но и на натиска от гражданската власт. Когато християните се оплаквали пред правителството от буйствата и грабежите на еничарите и на други турци, то им отговаряло, че не може да оздрави безопасността им, докато не пожертват по някои член от всяко семейство, като приеме той исляма и чрез това добие правото на законна защита. Но, веднъж сторена тая отстъпка, малко по-късно цялото семейство се виждало принудено да последва примера и да се потурчи. Така е ставало навярно не само в Албания, но и в други области на Балканския полуостров.“ */Михаил Арнаудов, Родопските помаци. Литературен свят./*

В заключението на цитираната студия Арнаудов извежда следните твърдения:

„От фактите, които изнесохме в краткия си очерк и бихме могли да увеличим значително, ако трябва да се детайлизира картината на народен живот, поетически традиции, език и историческо минало на помациите в Родопите, се налагат следните безпристрастни изводи, чиято обективна стойност не може да бъде отречена.

1. Помациите в пределите на България или отвъд южните ѝ граници в Западна Тракия са по народностна принадлежност чисти българи и спадат към племенната група “рупци”, която населява по-голямата част от южна България. В пълно съгласие с истината се намира Fresneaux, когато твърди в книгата си *L' Orient les Osmanlys Chretiens des Balkans* (Paris 1892, 262), че българо-мохамеданите между Марица и Беломорието са по потекло българи, говорят български и пазят вярно българските си народни обичаи, това мнение се поддържа от всички компетентни европейски учени, които боравят с етнографията и историята на Балкански полуостров и познават основно въпроса за помациите (като например Константин Иречек).

2. Съвсем несъстоятелни и не обосновани с никакви научни доказателства са твърденията на известни гръцки писатели, продиктувани от прозрачни политически съображения - веднъж, че помациите в Родопско били потомци на погърчените траки, нямали нищо българско в расата или езика си и говорили някакво турско-гръцко смесено наречие, а друг път, че тези помаци имали наистина за роден език българския, че били стари гърци, насила побългарени отначало и после помохамеданчени. В действителност гърци-помаци в родопските предели историята не е знаела никога. Помохамеданчвани са били само българите, бидейки еднически опасни за турското владичество в страната. Гърците в Беломорието, като малочислен елемент, не са будели подозрения у завоевателя.

3. Помациите в Родопско са били почти винаги в най-добри съседски отношения с българо-християните около тях, от които етническите са образували една по-малка, но здрава клонка. Те не са проявявали - с твърде редки изключения, дължими по правило на чужди подбуди, никакви враждебни чувства към тях. И ако по верски съображения, подклаждани от фанатизирани външни агенти, те са се изселвали в земи с турско-мохамеданско население, в никой случай, по силата на мнимо-фантастично “гръцко”

национално съзнание, те не са търсели ни преди, ни по-късно покровителство от гръцкия народ или присъединение към Гърция, за да се запазят от несъществуващите тенденциозно измисляни насилия от българска страна.

4. Фактът, че нравствените, социалните и икономически интереси на родопските и на всички тракийски помаци са будели най-силно съчувствие тъкмо сред българското общество и в българската държава, които са се притичвали винаги на помощ, както и другият факт, че научното проучване на тези българо-мохамедани във всяко отношение е предприемано в голям обseg и сериозно от българските етнографи, фолклористи, лингвисти, географи, историци и стопановеди, показват недвусмислено, къде, в коя национална среда това население има своите дълбоки корени, своята естествена расова културна и историческа връзка.

5. Ако следователно от време на време напоследък самозвани делегати от помаци в гръцките предели правят, под диктовката на политици, които най-малко мислят за научните истини по етническите проблеми, разни изявления върху тежненията на своите уж потиснати сънародници и съверници в България, настоявайки за нови териториални промени на Балканите, като се включат Родопските помаци в границата на Гърция, ние трябва енергично да подчертаем, че този род пропаганда няма нищо общо с реалните чувства или интереси на населението, което нито дори подозира дейността на чужди нему агенти. При познатата толерантност на българския народ, всред който евреи, турци, власи, арменци и други национално-верски малцинства живеят най-спокойно, всяко обвинение за преследване на българо-мохамеданите се натъква отнапреж на оправдано силно съмнение, оказвайки се накрай съвсем безосновно.“

Най-прекият път за увеличаване мощта на турското влияние е големи маси да се влеят към тях чрез насилствено помохамеданчване. Така и направили. Показателно е изявлението на Мидхад паша – големият държавник, според турските среди, и велик везир, в статията си "Турция: Минало, настояще, бъдеще" публикувана в едно френско списание от 1878 година: "Между българите има повече от един милион мохамедани. Тези мохамедани не са дошли от Азия, както обикновено се мисли. Това са потомци на същите тези българи, преобърнати в исляма през епохата на завоеванията и следващите години. Това са чедата на същата страна, на същото това коляно. А между тях има част, която не говори друг език, освен български" (*"Научен преглед за Франция и чужбина"*, кн.49/1878г. с.1152).

Ще спомена още два авторитетни източника. Английският журналист Джеймс Баучер, който живее от 1888 г. до смъртта си през 1920 и е кореспондент на вестник "Таймс", след посещенията си в Родопите и разговорите му с много хора пише: "Родопските помаци или по-скоро – българи, приели насила исляма в епохата на завоеванията са с по-чиста българска кръв, отколкото самите българи".

Големият български етнограф Христо Вакарелски заключава: "Чистотата на българския език, народните песни, приказки, пословици, гатанки и прочие у българите мохамедани прави впечатление на всички, които имат допир с тях. Дори запазеността на славянския тип у тях е много по-силен, отколкото у братовчедите им българи християни, които най-вече през 19 в. са силно подвижни и общуващи".

В по-ново време интерес представляват изявите на ислямски духовници в регион Смолян. За това свидетелства Окръжно N 283 на Смолянския околийски мюфтия от април 1942 г. "Тъй като нямаме никакви пречки за приобщаване към Българската народност, принадлежността ни към която никои не може да отрече, намирам за общ интерес на всички ни да се пресече веднъж завинаги пътят на всякакви противонационални останки и заблуди. И тъй като се излагаме най-много с не-Българските си имена, то нареждам: енорийските имами да разгласят на всички да регистрират отсега нататък новородените си деца само с Български имена... Моля всички власти да не допускат в бъдеще да се регистрират в общинските регистри инородни и чужди имена по отношение на Българи мохамедани, с което ще се излекува една рана, останала от черното ни петвековно робство."

Ардинският мюфтия пък нарежда "веднаж завинаги" да се хвърлят "фесове, кюляфи или други чужди шапки, като заменят същите с гугла, каскет или мека шапка". Задължават се и мохамеданките да захвърлят фереджетата и да възприемат свободно ходене по улиците, "като цялото им лице бъде открито, за да видят света, като всички хора по земята".

Историците отбелязват няколко масови покръствания. Първото е през 1881 година от Ловешкия епископ Натанаил Охридски, което засяга предимно Северна България. Второто е през периода 1912-1913 в разгара на Балканската война, което е съпроводено с много трудности, в това число и с насилие. Само няколко години по-късно започва обратен процес. Правителството на Васил Радославов, за да си спечели мнозинство в парламента чрез гласовете на мюсюлманите, за да присъедини България към Централните сили по време на Първата световна война, предприема обратен процес на ислямизация, както вече беше посочено. Третото масово покръстване е през 1942 година и е подпомагано от движението "Родина", но след 1944 година организацията е закрыта и заедно с нея този процес затихва.

През 70-те и 80-те години на XX век започва така наречения възродителен процес, който за този регион изиграва изключително положителна роля. През 1972 година се сменят имената с български. Отхвърлят се чуждите елементи от носите на жените. Тогавашните власти организират народни събори във всяко населено място. След 10 ноември 1989 година и особено след учредяването на ДПС малка част от най-възрастното и консервативно население отново възвръща арабските си имена.

През 1989 отец Боян Саръев предприема покръстване в Неделинския регион и 485 човека приемат християнството. Няколко години след това чрез фондация "Бъдеще за България" в Неделино се построява голям православен храм "Света Неделя".

Самостоятелна училищна сграда в Широка лъка

На 17 март 1930 година при посещение на помощник окръжния училищен инспектор, за което свидетелстват и семейство Радойчеви, освен че прекратява разприте между учителите, се разпорежда да се отчужди място, където да се построи ново училище, защото условията до тогава били непоносими. На 19 май 1931 година по настояване на Даръдеренския околийски началник Божанов е определена комисия за избор на място в състав: Мехмед Садъков, Ахмед Кавърмов и Мехмед Ръжев.

През учебната 1930/31 година броят на децата в училище достигнал 103, обучавани само от двама учители, но още същата година били назначени още двама. През следващата учебна година децата се увеличили с 38 /долу-горе колкото сега намаляват всяка година/, през 1932 се увеличили с още 55 и достигнали 196 ученици., обучавани още от четирима учители. Около 50 деца е обучавал един учител. През учебната 1933-33 година четвърто отделение завършват само 8 ученици.

Новата 1933/34 година е била забележителна за населението на Неделино. Построено и открита било ново училище в местността Широка лъка. Тогава в първи клас са били две паралелки, съответно с по 36 и 30 деца, във втори са били също две с по 36 и 26 деца, в трети са две паралелки с по 14 деца, а в четвърти също са две, но общият брой е 25 деца. Успеваемостта не е била добра: от първи за втори клас минават 41 деца, а остават да повтарят 25. От втори за трети минават 43-ма, а остават в същия клас 19. В трети клас остават да повтарят 7, а в четвърти 5. Тези факти, освен че свидетелстват за ниското интелектуално ниво на децата говорят и за вискателността от страна на учителите. /Фонд 1163, опис 2, а.е.59/

Ученици и учители се отправят към центъра на селото за да отбележат деня на детето.

Макар и да било построено ново училище, положението на учителите не е било по-добро. Д-р Чичовски припомня: "Условията, при които има да живее и работи учителят в Родопите са неопишимо тежки. Той обикновено е принуден да живее в мизерна квартира, да се храни с овесен и царевичен хляб и по често да гладува." /Чичовски, Г, Среднородопски проблеми, Пд 1818/ Въпреки това, пограничният училищен инспектор на Златоград Григор Митов, отбелязва в рапорта си: „От извършените педагогически ревизии констатирах, че учителството има добра подготовка и работи с идеализъм за преуспяване на родното школо. Учителите откриват през зимния сезон вечерни училища, изнасят утра, вечеринки и сказки.“ И как да не си

отдаден на работата, когато децата в сняг и студ идват боси, дрипаво облечени, изгладнели. Някои местни фанатици открито саботират учителската дейност, дори учителските настоятелства се включвали в тези отпори, като пречели учителите да встъпват в длъжност, не пускали децата на училище, дори предлагали на учителите да си получават заплатите, допълнително им обещавали да им плащат, само и само да не влизат в час. Точно по това време, с настояване на местните „първенци“, се иска изучаването на Коран, въпреки че не е имало подготвени преподаватели. Преподавал е Ахмед Мехмедов Хаджиев като лектор по Коран. Той и свитата му са били най-яростните противници на „даскалите“, по свидетелства на съвременници, спомени на учители и рапорти на училищни инспектори до висшестоящи началства.

Все по същото време държавата се е опитвала да подпомага училището, макар и да е имало отпор от местните гешефтери.

През 1939 година тогавашният кмет Стоян Стефанов Кюстебеков, който не е местен, е възложил на някой си устовлия Костадин Милкотев, след търг да построи училище с две класни стаи, но идвала новата учебна година и сградата не е била готова и за това най-вероятно са ремонтирали помещението, което е било под канцелариите на общината, където са подслонявали селския бик. Пак по същото време са взели решение за строителство на общински обор, защото, намиращият се под общината през лятото пръскал аромати в канцелариите на общинарите.

През следващата година се открива безплатна трапезария за най-бедните деца, като средствата са били осигурени чрез Червения кръст, а няколко години по-късно от Съюза за закрила на децата, чийто клон се открива в Неделино на 17 декември 1938 година. Управителният съвет на съюза е в състав:

Стоян Стефанов Кюстебеков – кмет на Неделинска община

Крум Жечев Воденичаров – медицински фелдшер

Колю Цанков Колев – учител

Никола Йорданов Стойков – учител

Евсати Ангелов Годоров – учител

Цветанка Цонева Анчева – учителка

За кратко време чрез този Съюз са събрани 93000 лева, които са изразходени както следва:

Наименование на приходите	Предвидено от Управителния съвет в лева	Гласувани средства от Общото годишно събрание в лева
За уреждане на ученическа екскурзия	3000	3000
За нравствено и телесно укрепване на младежта в трапезариите	50 000	50 000

За подпомагане на деца и юноши до 18 години	10 000	10 000
За канцеларски потреби и библиотека	2 500	2 500
За членски внос	50	50
3 абонамент на списание „Нашето дете“ и „Обществено подпомагане	150	150
За обзавеждане и издръжка на юношеското общежитие	27 000	27 000
Разни	300	300
Общо	93 000	93 000

Безплатни ученически трапезарии са открити и в други населени места, в които се е предвиждало да се хранят много деца.

Населено място	Брой деца в трапезарията	Отпусната сума за храна в лева
Бозирог /Изгрев/	70	1000
Тикла /Средец/	63	1000
Оградна	30	500
Мързян	31	500
Гърнати	27	500
Кундево	34	500
Неделино	74	5 000

На бедните деца се осигурява безплатна храна, която самите учители са приготвяли.

Принос за това има настоятелството към Дружество за закрила на детето, в чийто състав са влизали Атанас Русев Петров, Годор Перпериев, Йосив Ташев и Ради

Романов, а и тогавашният кмет на Неделино Стоян Стефанов Кюстебеков. /ДА Смолян, Фонд 94К, Опис 2, а.е.241/ В Управителния съвет от 1942 година влизат Тодор Иванов Живаков, Слави Минчев Хаджиев, Добри Желязков Дичев, Марко Иванов Бояджиев, Младен Кърмаджиев, Донка Босева, Минко Атанасов Коджаманов и Камен Зидаров Кърмаджиев. За тези лица е било необходимо полицията да даде сведения за благонадеждност по Предписание №15504 от 17.IX. 1938 г. на областния полицейски началник и такава е дадена с Протокол от 12 юни 1942 година.

Спирам се по-подробно върху дейността на тази организация, защото е имала важно значение за привличане на повече деца в училище, а реално е подпомагала и най-бедните семейства. В тези трудни за препитание години, едно гърло по-малко е било от значение. Дори някои деца да са изпращани само заради безплатната храна на училище, е било от значение за увеличаване на обхвата им.

За първи път просветното дело разширява своя хоризонт/ вече бе споменато, че все по същото време се правят парични дарения от неделници и учителстващите тук за строителство на читалищна сграда в Златоград/, защото на 1 февруари 1935 година се откриват вечерни курсове за ограмотяване на местното население. Във вечерното ограмотяване се включили 26 човека, които в 60 учебни часа получили някаква начална грамотност.

Друг един учител на име Иван Стойков продължава просветното дело на Радойчеви в ограмотяването на местното население и през 1938 разделя „вечерниците“ на начинаещи и напреднали. Той поставя началото и на първото читалище в Неделино – на 23 януари 1938 година се учредява читалище „Светлина“ с председател същия тоя Иван Стойков и ръководство от 6 души:

Иван Стойков – председател

Петър Първанов – касиер

Афуз Шевки Шукриев – подпредседател

Георги Иванов – кмет на Неделино

Ахмед Беширов

Илия Божков – архивар

Мехмед Бабачев

Избрана е и контролна комисия, начело с Константин Томов – секретар бирник. Заедно със своите колеги Стойков организира събирателска дейност и пишат кратка история на селището, която поместват в летописната книга, под нея се подписват още Драгиева, Драгиев, Цонков, Тодоров, Ничев и Димитров – годината е 1939. Нито историята, нито летописната книга са запазени. Сведенията за това са почерпани от други източници в Държавен архив Смолян.

Ученици се трудят в опитното поле на училището – 1939 година

Огромна роля за културно-просветната дейност изиграва патриотичната организация Дружба „Родина“, която има една основна цел – приобщаване на българите мюсюлмани към българската културна и етническа общност. Тя се основава на 3 май 1937 година като културно-просветна и благотворителна организация. Неин идеолог и председател е Камен Боляров – образован и патриотично настроен млад човек. Веднъж основана и добила вече популярност в гр. Смолян, организация „Родина“, съгласно устава си, трябвало да разшири своята дейност и извън града. Необходими били нови последователи. Отзвучи за дейността и имало и в околните села и от някои от тях идвали сведения, че тамошните мохамедани живо се интересуват и очакват да им се направи посещение. Такова желание имали и мнозина от членовете на дружбата. Решава се първо да се посетят селата Смилян и Арда, като най-близки, а след това Девин, Златоград, Чепеларе и др. Посещението в Смилян е осъществено през месец Януари 1938г. Проявяват смелост и тамошните българи-мохамедани и на сцената изпяват няколко песни. Затрогваща и насърчителна с нескрито вълнение реч, с пожелание и тук да се създаде такава организация, говори българомохамеданинът Яшар Делиаминов. Камен Боляров (А. Бейски) и Петър Маринов стават основни двигатели на организацията. Създават се културно-просветни дружби в Райково, Смилян, Могилица, Златоград, Буково, Девин, Беден, Чепеларе, Забърдо, Дряново и др. През 1938/39г. численият състав нараства на 130, а през 1939/40г. - на 173 души.

В околийския център Златоград културната дейност е на доста по-високо ниво. В края на 1939г. се изнася вече втора битова вечеринка, съвпадаща с деня на освобождението на града от турско робство- 21.11.1912г. На организираното тържество присъствали много гости от организация „Родина“ в Смолян (от с. Старцево- 30 души, от с. Неделино- 10 души, от с. Буково и с. Диамандово, Бялизворско- 40 души). Прави впечатление, че от всички посочени населени места най-малко гости присъстват от с. Неделино, въпреки че районът по онова време обхваща повече от 10 махали (днес официални населени места в селищната система с център град Неделино). Това обаче не било случайно. Тези десетина гости били членове на „Родина“, но вероятно в Златоградската организация. Този извод се налага от сведенията, съдържащи се в една дописка на кмета на Неделино Младен Ангелов в списание „Родина“ бр. 6-7 от 1942 година, където се съобщава, че организацията е основана на 14.11.1940 година и още тогава е избрано ръководство. Прелюбопитно е, че не някой

друг, а Смолянският окръжен мюфтия, а след него и останалите мюфтии издават разпоредба под № 283 от 30.04.1942г. с цел „веднъж за винаги да се свърши с подмяната на чуждите лични имена, първо на новородените, а след това и на възрастните“. В нея, наред с изясняването и посочването какви мъжки и женски имена могат да се вземат, се умоляват околийския управител и кметовете по места за съдействие и недопускане кръщаването на новородени със стари имена. В началото наредбата не се приема добродушно. Носят се слухове, стават препирни, има и случаи на сблъсквания.

След 09.09.1944 г., както за цяла България, така и за населението в Родопската област настъпват нови времена. Новата народна власт изяснява окончателно отношението си към българите мохамедани като неразделна част от българската етническа общност. Определено се посочва, че тогавашното състояние може да се оправи с подобряване на материалните условия, но винаги образованието се сочи като водещо. Народната власт си поставя за цел да ликвидира сиромашията и аргатуването, да се изтръгнат хората от глада и полуфеодалната експлоатация. Да се извърши прелом в тяхното съзнание. Това биват основните въпроси, с решаването на които, това население ще се приобщи напълно към българската нация. Едва ли има днес жител на Неделино, който да поставя под съмнение принадлежността си към българската културна общност.

Клон на Дружба „Родина“ тук е създадена на 14 септември 1940 година по примера на вече създадената в Златоград организация. Инициатори са младежи от селото и учителите. На учредителното събрание се записват 17 души като членове основатели. Приет е устав и се избира настоятелство, като за празник на дружеството е избран Гергьовден. Членове основатели са : Хафуз Шевк. Шукриев, Али Кърмаджиев, Хаири Хас. Личев, Ахмед Хас. Личев, Хайредин Мехмедов Имамов, Ахмед Хас. Койнарчев, Исеин Х. Ибрямов, Мехмед Ис. Карамутев, Исен Мех. Келешев, Исеин мехмедов Марангозов, Брахъм Исеин Хамазов, Ахмед Мехмедов Еминов, Осман Мехмедов доганов, Расим хасанов Имамов, Исеин хасанов Беширов и мехмед Мехм. Ефендев. За председател е избран Исеин мехмедов Келешев, за подпредседател – Исеин Х. Ибрямов. /*Маринов, Ал., Дружба Родина - минало и съвременност, Доклади от научна конференция, С, 2012, стр.147.*

Етническата и религиозна толерантност винаги е била присъща за родопчанина, с изключение на няколко тъмни десетилетие от началото на ХХ век, когато малограмотни местни лица искат да се изкарат по-праведни от папата и да се облагодетелстват от бедните хорица, преследвайки само егоистичните си цели и вероятно служейки на чужди интереси.

След десетилетия на пълно отрицание идва период на преосмисляне и преодоляване на консервативното отношение към дейността на Дружба „Родина“. И това е така, защото все повече хора са наясно, че „нещата, които ни обединяват, са повече от нещата, които ни делят“. Напълно неоснователни са твърденията за фашисткия характер на движението и се акцентува върху патриотичния му дух. В новата обществено-политическа ситуация проблемите остават и чакат своето пълно, всестранно и обективно осветляване и решаване. Родинци вече не са между живите, но техния пример, тяхното реформаторско дело продължава да живее не само в

оригинално запазения документален архив, но и чрез техните днешни наследници, които търсят своето истинско място в съвременното българско общество, част от голямото общеевропейско семейство.